

ՌՈՒԲԵՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑԻ ԱՆՏԻՊ ԵՐԿԵՐԸ

Զարմանալի է Միքայէլ Նալբանդեանցի^{*)} գրական աշխատանքի ճակատագիրը: 1866 թւականից, այսինքն բազմաչարչար հայրենասէրի մահից յետոյ, մինչեւ 1900 թւականների սկիզբները, բացի մի քանի ժողովրդականութիւն ստացած երգերից, նրա մնացած գըրութիւնները անծանօթ էին հայ լնթերցող հասարակութեան: Հսկելուները, հայ մտաւրականութեան վերին խաւերն իսկ հազիւ կարգացել էին Նալբանդեանցի «Հիւսիսափայլ»ում լոյս տեսած «Յիշատակարանները» կամ միւս յօդւածները: Թէ արեւելահայ եւ թէ արեւմտահայ կրթւած խաւերը երգում էին ու անդիր անում «Ազատն Աստած» եւ «Մեր Հայրենիք»ը, լսած էին, որ Մ. Նալբանդեանցը «յեղափոխական է», «ազգաւուշական է», որ «բանտարկւած է» ու «աքսորի մէջ մեռած», բայց շատ հեռու էին մեր պատմական մեծ դէմքի իսկական պատկերը ծանաչելուց: Պատճառներ շատ կային եւ դրանցից զլիսաւորը, ի հարկէ, թիւրքիայի եւ Ռուսաստանի քաղաքական տիրող կացութիւնն էր ու սրա հետ կապւած գրաքննչական խիստ օրէնքները: Նման եւրոպական մի քանի պատմական դէմքերի, մեր մէջ էլ Մ. Նալբանդեանցը ծանօթ էր ժողովրդին իր անունով, իր երկու ոտանաւորով ու իր հմայքով, բայց անծանօթ էր իր գրւածքներով: Ու առաջին անգամ, 1900 թ. սկզբներին միայն ձեռնարկւում է Նոր-Նախիջևանում նրա երկերի հրատարակութիւնը, երկու հատորով: Բայց, չնորհիւ գրաքննչական պայմաններին ու Նալբանդեանցի գրութիւնների ցիր ու ցան վիճակին, այդ երկու հատորը, ինչպէս այժմ պարզուում է, լիակատար չէ: Վերջին երեսուն տարիների ընթացքում, Նալբանդեանցի մասին բոլոր գրողները ընդգծել

^{*)} Մենք գործ ենի ածում Նալբանդեանց եւ ոչ թէ Նալբանդեան, յարգելով մեր մեծագոյն հրապարակագրին որ գործ էր ածում «եանց» եւ ոչ թէ «եան» վերջաւորութիւնը: Բացի դրանից, մեր բալոր մէջը երբումներում գործածելու ենք ընդունած իին ուղղագրութիւնը եւ ոչ թէ այն, որ պարտադրւած է իս Հայաստանում:

Միք. ԿՈՒԲՈՎԻՆԵԱՑ

են, որ «կան Մ. Նալբանդեանցի ուրիշ անտիպ աշխատանքներ՝ գըր-
ւած բանուում եւ արտասահմանում», որոնք սակայն, մինչեւ այժմս
կորսւած են համարուում։ Ժամանակ առ ժամանակ, բոլորովին պա-
տահարար, գտնուում ու տպւում էին Մ. Նալբանդեանցի այս կամ
այն անտիպ աշխատանքների բեկորները՝ ուտանաւորը կամ գրի ա-
ռած մտքերը, բայց մինչեւ վերջին տարիները նրա երկերի ամբող-
ջական հրատարակութիւնը տեղի չունեցաւ։ Պէտք է ասել, որ այդ
պակասը մասսամբ լրացւում էր վերջին ժամանակներում։ Խ. Հա-
յաստանի կառավարութիւնը, բարեբախտաբար, լուրջ ուշադրութիւն
դարձեց այդ գործի վրա։ Նա, Եր. Շահազդիզի ջանքերի չնորհիւ,
Նոր Նախիջեւանից Երեւան փոխադրեց Մ. Նալբանդեանցի թանգա-
րանը եւ այնտեղ գտնուած մի քանի ձեռագիրները, իսկ երկու տարի
առաջ յանձնարարեց պ. Աշոտ Յովհաննիսիւսանին ձեռնարկել Մ. Նալ-
բանդեանցի երկերի ամբողջական հրատարակութեան։

Այդ աշխատանքը աւարտւած է եւ այս օրերս լոյս է տեսած Մ.
Նալբանդեանցի անտիպ զբւածքների մեծ հատորը՝ Ա. Յովհաննիս-
եանի լրւարանութիւններով ու բացատրականներով, որոնք 800 էջ-
նոց հատորի համարեա կէսն են բռնում։ *) Հատորը պարունակում
է — 1) Մ. Նալբանդեանցի ձերբակալման ու բանտարկութեան ժա-
մանակ տրւած «Սենատական ցուցմունքները», ոռուերէն եւ հայերէն
լեզով, 2) Մ. Նալբանդեանցի բանտում գրած ծոցատերը, 3) Բան-
տի յիշատակարանը, 4) «Պոլահայ Լուսաւորչական համայնքը»
յօդւածը, 5) «Հայ լեզուի ուսումնասիրութիւնը Եւրոպայում եւ հայ
զբականութեան գիտական նշանակութիւնը», 6) Նամակներ Այլա-
զովսկու վարդապետարանի մասին եւ 7) Կրիտիկա Պ. Պոօշեանի
«Սօս եւ Վարդիթեր» վէպի։ Սրանց Ա. Յովհաննիսիւսանը կցում է իր
«կոմինտարները», բացատրութիւնները եւ պարզաբանութիւնները,
այսինքն 50–60–ական թւականների հայկական կեանքի հասարակա-
կան-քաղաքական մթնոլորտի պատկերը, մէջբերելով բազմաթիւ
տւեալներ ու նիւթեր նոյն շրջանի հայ եւ ոչ-հայ դէմքերի եւ քաղա-
քական դէպքերի մասին՝ կապւած Մ. Նալբանդեանցի կամ անձնա-
ւորութեան եւ կամ նրա աշխատանքների հետ։

Իր իմբագրած հատորին Ա. Յովհաննիսիւսանը կցել է «Ան-
ւանական բառարան»՝ 70 էջից բաղկացած եւ մի «անւանացուցակ»՝
մօտ 700 անուններով, որոնք յիշատակած են կամ Մ. Նալբանդեան-

*) «Մ. Նալբանդեան Անտիպ յերկեր խմբագրություն եւ կոմինտարներ Ա-
շոտ Հովհաննիսիւսանի. Պետական Հրատարակություն, Յերևան, 1935. Մուկվա-
800 էջ, Մ. Նալբանդյանի յերկու պոբարէտներ ժողով. Ցկարիչ Մար. Սարյանի»։

ցի երկերում եւ կամ խմբագրողի գրւածքներում։ Ինչպէս էլ մօտենանք Ա. Յովհաննիսեանի արած պարզաբանութիւններին, ինչքան էլ որոշ վերապահումներ ունենանք նրա այս կամ այն բացատրութիւնների ու կարծիքների, ինչպէս եւ նրա գործածած պատմափիլսոփայական մէժոտի վերաբերմամբ (Ա. Յովհաննիսեանը ուսումնասիրում է Մ. Նալբանդեանցին «Ըիալէկտիկական մատէրիալիզմի» կամ «մարքսիստական» տեսակէտից), բայց եւ այնպէս անաչառութիւնը պահանջում է խոստովանել, որ Ա. Յովհաննիսեանը կատարել է մի հսկայական աշխատանք, ի յայտ բերելով ոչ միայն Մ. Նալբանդեանցի անտիպ գրւածքները, ցուցմունքները, նրա հասարակական կեանքի մի քանի անյայտ գէպքերը, այլ եւ ուսումնասիրել կամ ծանօթացել է բոլոր այն նիւթերի հետ, որոնք հրատարակւած են եղել հայ հրապարակագրի մասին։ Աւելին՝ Ա. Յովհաննիսեանը ծանօթացել է նոյն պատմական շրջանի հայ հասարակական գործիչների անտիպ մնացած թղթերի հետ եւ գտել է բազմաթիւ տւեալներ Մ. Նալբանդեանցի վերաբերեալ։ Օրինակ՝ նա մէջբերումներ է անում Սըմբատ Շահպետի, Մսեր Մսերեանի, Կ. Եղեանի եւ ուրիշների անձնական անտիպ արխիմերից, ցարական ոստիկանութեան գաղտնի թըղթերից, ինչպէս եւ վերջերս Մոսկայում հրատարակւած «Ցենտրօարխիւնները» հրատարակութիւնից։ Զենք կասկածում, որ այս տեսակ գիտական մի հրատարակութիւն կապւած է անյաղթելի գժւարութիւնների հետ ու երեւի պահանջել է երկար տարիների աշխատանք։ Չնայած դրան, ինչպէս խոստովանում է խմբագրողը, Մ. Նալբանդեանցի գրութիւնների «Խոչորագոյն մասն անյայտ է տակաւին կամ յայտնի միայն անւամբ», ուստի եւ խմբագրողը ցանկութիւն է յայտնում, որ սրանով ոչ թէ աւարտէր, այլ սկսէր նրա երկերի գիտական հրատարակութեան համար անհրաժեշտ նախապատրաստակն աշխատանքը։ «Անտիպ երկերի այս ժողովածուով, ասում է Ա. Յովհաննիսեանը, նախ քան հեղինակի «Երկերի» լիակատար հրատարակութեան հատորների լոյս տեսնելը, մեր նպատակներից մէկն է ոչ միայն ընթերցողի սեփականութիւն դարձնել օր առաջ նորոյթի հրապոյր ունեցող այս նիւթերը, այլ միաժամանակ հասարակական հարցասիրութիւն առաջացնել գէպի հրապարակախօսի ձեռագրական ժառանգութիւնը յայտ բերելու խնդիրը։ Հատ ու կենտ ուսումնասիրողների անհատական ջանքերը բաւական չեն դժւարին այդպիսի մի գործ յաջողութեամբ առաջ տանելու համար։ Հարկաւոր է ընթերցողների եւ հետախոյցների լայն հասարակայնութեան գործակցութիւնը։ Անհրաժեշտ է հասարակական հարցանիւթիւն գէպի գրողի ժառանգութիւնը։ Առանց դրան անհնարին է

լոյս ընծայել «Երկերի» նոր ժողովածուն՝ XIX դարի մեծագոյն հը-
րապարակախօսին արժանի ինսամքով եւ լիակատարութեամբ»:

Եւ, յիրաւի՝ չնայած Ա. Յ.-ի բոլոր ջանքերին, տակաւին չեն
յայտնաբերւած ոչ միայն Մ. Նալբանդեանցի մի շարք անտիպ ձեռա-
գիբները, այլ եւ նոյն իսկ նրա տպագիր աշխատանքներից մէկը՝
«Մէկին խօսի, միւսին հարս» վէպը, որից, չնայած Ա. Յովհաննիս-
եանի եւ ուրիշների ջանքերին, չէ գտնւած եւ ոչ մէկ օրինակ։ Այդ վէ-
պը տպագրւել է Մոսկվայում յիսունական թւականներում եւ ըստ մի
քանի տւեալների՝ ոչնչացւել է Մ. Նալբանդեանցի ձեռքով։ «Վէպի
բովանդակութիւնը մինչեւ իսկ յայտնի չէ» *), ասում է Ա. Յովհան-
նիսեանը։ Այս վերջինիս ասելով՝ մինչեւ այժմ չէ գտնւած եւ կորսւած
են համարւում նաեւ Մ. Նալբանդեանցի «Մեր տեսածը եւ լսածը»
անտիպ կարեւոր աշխատութիւնը, ինչպէս եւ զեռ արտասահմանեան
ձամբորդութեան ժամանակ նրա դրի առած յիշատակարանը, որի
մասին Նալբանդեանցը բանտից ուղարկած իր մէկ նամակում
հետեւեալն է դրում. «Մի օր գուցէ Աստուծու այցելելով յի-

*). Վաղ պատամնեական օրերից աղօտ կերպով յիշում եմ հետեւեալը։ Զօրս մօս
կար (Մ. Նալբանդեանցի մտերիմ ընկերն է եղած Մոսկվայի համալսարանական օ-
րերից) մի օրինակ այդ բարակ, մօտ 75-80 էջ կազմող «Մէկին խօսի, միւսին հարս»
գրքոյիկց։ Աւելի շատ դա մի վիպաշխան պատմւածք էր, քան թէ վէպ, իսկական
մտքով։ Այդ պատմւածքում, կամ վիպակում, պատմում էր Նոր-Նախիչեւանի
կեանիցից առած մի իրական դէպք։ (Վիպակի լեզուն աշխարհարան էր, տեղ տեղ
էլ, մանաւանդ մի քանի տում երգերը, նոր-Նախիչեւանի բարբառով)։ Վէպի հե-
տում է մի երիտասարդ, որ իր սիրած օրինրդի հետ ամուսնանալուց առաջ որոշում
է նախ ուլստի գնալ Մշոյ Սուլթան Ս. Կարապետի վամբը։ Միանալով Ն. Նախիչե-
ւանցի երիտասարդներից բաղկացած 11 հոգինց ձիաւոր մի խմբի, նա ուղեւոր-
ում է Ս. Կարապետ։ Շարունակութեան մէջ պատմւած է նաևապարհին պատահած
մի քանի արկածների, այլ եւ Ն. Նախիչեւանի հարսանիքների, Վարդավառի եւ
ուրիշ տօների, ծիսերի ու սովորութիւնների մասին։ Եթե երիտասարդը երեւ ամսից
յետոյ վերադառնում է Ս. Կարապետից, տիրութեամբ իմանում է, որ իր նշանածը
մէկ ուրիշի հետ է ամուսնացել։ Յիշում եմ հօրս պատմածներից եւ այն, որ Նալ-
բանդեանցը, գրելով այս հասարակ, անպահոյն դէպքը, պատառ է ունեցել համո-
րանդեանցը, գրելով այս հասարակ, անպահոյն դէպքը, պատառ է ունեցել համո-

շատակալանս կարգի կրերհմ և կտպեմ ուշադրութեան արժանի տեղեկութիւնք և զիտողութիւնք մեր ցիր ու ցան եղած հայերի մասին»^{*)} : Մինչեւ այժմ չգտնւած գրութիւնների շարքումն են նաեւ համեւնալ աշխատութիւնները : - Նրա մերկացումները ուղղւած Զէյթունի ապատամ բութեան հետ կապւած «Հերոս», «իշխան» Լեւոն Լուսինեանի դէմ : Այդ գործի մասին յիշատակութիւն կայ Նալբանդեանցի գատարանական ցուցմունքների մէջ : Բացի այդ, յայտնի է նոյնպէս (այդ մասին քանից յիշում է Նալբանդեանցը) . Սուլթան-շահին բանտից գրած իր նամակներում), որ բանտում Մ. Նալբանդեանցը գրել է . ա) «Աշխարհաբարի քերականութեանը վերաբերող ուսումնասիրութիւններ», բ) «Բնապատամութեան ներածութիւնը» , գ) «Քիմիայի և շերամաբուծութեան ձեռնարկ», դ) Կիրակոս Գանձակեցու պատմութեան ասթիւ մի յօդւած և ուրիշ աշխատութիւններ : Սրանք բալորը մինչեւ այժմ չեն դտնւած : Դրանց վրա պէտք է աւելացնել բանտից նրա զրած հարիւրից աւելի նամակները, որոնց մէջ նա արձարձել է ուշադրաւ մտքեր, լեզու, դրականութեան, պատմութեան ու գիտական մի շարք հարցերի մասին, և որոնցից միայն երեսունը յայտնարերւած են մինչեւ այժմ : Միւսները, ըստ երեւոյթին, պէտք է ընդմիշտ կորսւած համարւեն :

Ա. Յովհաննիսեանի լոյս ընծայած հատորի մէջ ամենահետաքրքրական կտորներն են Նալբանդեանցի «Սենատական ցուցմունքները» և Պերճ Պոօշեանցի «Սոս և Վարդիթեր» վէպի քննադատութիւ-

^{*)} Աւելորդ չեմ համարում Մ. Նալբանդեանցի մինչեւ այժմ չգտնւած աշխատութիւնների տարիւ մէջ բերել ենտեւեալը, որ լսել եմ Նալբանդեանցի երկու ընկերներից : Եթի ուսւ կառավարութեան ժամկարմները խուզարկում էին Մ. Նալբանդեանցի իրերը և դրերը ու ամբողջը ՚ի մի էին հաւաքում, Նալբանդեանցը մի պահ հեռանում է կողքի սեմեակը և այնոնք մնացած ձեռագիրների մի կապոց զարտագողի յանձնում է հօրը, որ նա «խորունի տեղ պահէ» :

Հայրը այդ կապոց տանում է նախ, խոհանոց, բայց երբ ժամկարմները եւ ձերբակալւած Նալբանդեանցը կառք նստած հեռանում են, առնում է այդտեղից կապոցը և ծերունի հարուստ Մովսէս Խովանդեանին է յանձնուում, որը առհասարակ համբային գործերով չէր հետաքրիւում եւ, ուրեմն, ազատ էր կասկածներից ու խուզարկութիւններից : Մի ժամի ամիս մնացած Նալբանդեանցի հայրը իմանում է, որ հոգինանք չափազանց «խորունի տեղ է պահել» կապոցը՝ նա արտօնուցն էր ձըգել այն . . . երբ երեք տարի յետոյ Նալբանդեանցը բանուում իրեն այցելող մի ընկերից իմանում է այդ մասին՝ երկու ձեռներով բանում է գլուխը եւ բացազնում. մէջն եր. . . :

րակութիւնը, հանդիսաւոր կերպով բերում է նրա աճիւնը Ն. Նախի-ջեւան եւ թաղում քաղաքի մօտ գտնւող Ս. Խաչ վանքի բակում:

Սկզբում, թէ ինքը, Նալբանդեանցը եւ թէ նրա համախոհները համոզած էին, որ ձերբակալման գլխաւոր պատճառները Գարբիէլ վ. Այլաղովակու մատնչական նամակներն էին, քսութիւններով ու մեղաղբանքներով լի՝ որոնք նա քանիցս ուղարկել էր՝ ստորագրւած ու անստորագիր՝ ուու ներքին գործոց նախարարութեան ու քաղաքական ոստիկանութեան: Բայց ճիշդն այն է, որ Նալբանդեանցի ձերբակալման պատճառները այն նամակներն էին, որ գրել էր նրան Լոնդոնում ապրող ուու յեղափոխական Մ. Բակունինը: Նամակները գտել էին Լոնդոնից Ռուսիոյ սահմանները ուղեւորուղ Բակունինի համախոհ Վէթոշնիկովի մօտ: Վերջինիցս գրաւել էին նաեւ նոյն ժամանակւայ միւս հոչակաւոր ուու քաղաքական տարագիրներից՝ Հէրցէնի, Օգարեօվի եւ Կելսիերի ձեռքով գրւած նամակները: Նալբանդեանցի հետ մէկտեղ ձերբակալւել էին նաեւ «Լոնդոնի պրօպագանդիստների» խմբակի գործով մեղաղբող 32 հոգի ուու աչքի ընկնող մտաւորականներ, որոնց թւում եւ նշանաւոր հրապարակախօս-քըննադատ Զերնիշեւսկին: Սրա գործը սակայն քննւում էր առանձին: Պէտք է ասել, որ 1861 թ. ուու գիւղացիների ազատագրումից յետոյ, շարունակ տեղի էին ունենում ուու գիւղացիական ապստամբութիւններ, որոնք թէեւ տեղական եւ մասնաւոր բնոյթ էին կրում, բայց վերին աստիճանի մտահոգում էին կառավարութիւնը: Դրա հետեւանքով բազմապատկել էին կառավարութեան բանեցրած խըստութիւնները թէ գիւղացիական եւ թէ նրան համակրող ուու մըտաւորականութեան վերաբերմամբ: Մագած խռովութիւնները զագելու համար, կառավարութիւնը փաստօրէն պատերազմական դրութիւն էր յայտարարել մայրաքաղաքում: Փակւել էին ուու նշանաւոր ամսագիրները՝ Զերնիշեւսկու «Սօվլէմէննիկ»-ը եւ Դօրրօլիւրովի «Ռուսկօէ Սլովօ»-ն: Այս բոլորը առիթ ծառայեց ուու պահպանողական մամուլի եւ կառավարչական խաւերի ձեռքին՝ մեղաղբելու «Լոնդոնի պրօպագանդիստներին» եւ սրանց պարագլուխ Բակունինին էր Հէրցէնին ամէն տեսակ քաղաքական յանցանքների մէջ (մայրաքաղաքներում տեղի ունեցած մի շարք հրդեհները) այլ եւ այն բանմ, որ սրանք Ռուսաստան են ուղարկել իրենց գլխաւոր գործակալներին ապստամբական օջախներ պատրաստելու նպատակով Ռուսաստանի բոլոր մասերում՝ հիւսիսից մինչեւ Անդրկովկաս: Կեդրո-ահարեկւած էր եւ կարծում էր թէ ապստամբութիւններ կարող են տեղի ունենալ նաեւ Ռուսաստանի ծայրամասերում՝ Լեհաստանում,

Փոքը Ռուսիայում, Հիւսիսային Կովկասում, Անդրկովկասում եւ մանաւանդ Կովկասում, որ վաղուց է արդէն հանդիստ չէր լեռնականների անվերջ ըմբոստութիւններին հետեւանքով։ Ռուս կառավարութիւնը երկիւղ ունէր ոչ այնքան «Լոնգոնի պրոպագանդիստներից» որքան նրանց գործակալներից, որովհետեւ սրանք էին, վերներից ջին հաշւով, խօսքից գործի անցնողները եւ ապա ուրեմն ցարիզմի ահեղ թշնամիները։ Այս յանցանքներով մեղադրողներին այնպիսի նշանակութիւն էր արում, որ գործի քննութիւնը յանձնաբարւում «աշխական Սենատին», որին կից ստեղծւել էր «Յատուկ Յանձնահողով»։ Անձնապէս ուշադրութիւն էր գրաւել Մ. Նալբանդեանցի «զործը», չնորհիւ նրա մօտ ձերբակալման ժամանակ գտնւած մի քանի թղթերին, որոնց թւում Բակունինի կազմած տպագիր յայտարարութիւնը, որ պարունակում էր զաղտնագրել ու յատուկ գաղտնի բառարան, ապա Նալբանդեանցին Պոլսից ուղղւած հայերէն մի նամակ որտեղ խուլ ակնարկներ կային «կոմիտէների» կազմակերնամակ որտեղ խուլ ակնարկներ կային «կոմիտէների» մասին։ Մարտիրոսութեան, ինչոր մասօնական օթևակների ստեղծման, «Մարտիրոսին յանձնելու նամակի (գաղտնի բառարանից երեւում էր որ Մարտիրոսը յայտնի խուլացի յեղափոխական Մաձճինին էր) մասին» եւ այլն։ Ռուսերէն լեզով կոչը դիմում էր «ռուս, լեհ եւ բոլոր սլաւոն ընկերներին», բացի այդ, թղթերի մէջ կային նաեւ Բակունինի, Մաձճինիի, Գարիբալդիի լուսանկարներ։ Կառավարութեան տրամադրութեան տակ կային Վէթոչնիկովի ձերբակալման ժամանակ միւս նիւթերը, որոնք ըստ ամենայնի շատ մեծ յայտնագործւած միւս նիւթերը, որոնք ըստ ամենայնի շատ կասկածի տակ էին գցում Նալբանդեանցի անձնաւորութիւնը։ Բացի կասկածի տակ էին գցում Վակունինի մօտ գտնւած Բակունինի նամակ-Լոնդոնից վերագարծող Վէրշինինի մօտ գտնւած Բակունինի նամակ-Ներից, գրաւել էին նոյնպէս չորս օրինակ ոմն Ս. Մանիկեանի հեղիներից, գրաւել էին գայն գործառնութիւնը» դրքից (Սենատանկութեամբ լոյս տեսած «Երկրագործութիւնը» դրքից)։ Ցուցը չիմացաւ, որ Մանիկեան Նալբանդեանցի կեղծ անունն էր)։ Ցուցը չիմացաւ, որ կառավարութիւնը մինչեւ վերկան ցուցմունքներից երեւում է, որ կառավարութիւնը մինչեւ վերկան գործառնութեանցի մի տեղեկագիր պայթուցիկ եղեւ թրքահայ լեզով գրած ընդարձակ մի տեղեկագիր պայթուցիկ եղեւ թրքահայ լեզով գրած ընդարձակ մի տեղեկագիր պայթուցիկ եղեւ թրքահայ լեզով գրած ընդարձակ մասին եւ մի շարք այլ թղթեր, որոնք ակնիւթեր պատրաստելու մասին եւ մի շարք այլ թղթեր, որոնք ակնիւթեր պատրաստելու մասին։ Խոտակայի պատառքումը մահացու հարւած է նակցութեան մասին։ Խոտակայի պատառքումը մահացու հարւած է հասցնելու աւտարոհունքարական միապետութեան, որը տապալելու հասցնելու աւտարոհունքարական միապետութեան, որը տապալելու հասցնելու է Հունգարացիների եւ իտալացիների հաւաքական ուժով եւ դրա հետէ հաղանական եւրոպայում, Բալբանեան երկիրներում եւ Ռուսասկեդրոնական եւրոպայում, Հաւաքական շարժում առաջ բերելու ծրագիրը։ Առանում աղջային յեղափոխական շարժում առաջ բերելու ծրագիրը։ Բակունինի այդ ծրագիրը խօսում էր ուրա աղջերի ընդհանուր դաշտականներից մասին։ Խոտակայի պատառքումը մահացու հարւած է նակցութեան մասին։ Խոտակայի պատառքումը մահացու հարւած է հասցնելու աւտարոհունքարական միապետութեան, որը տապալելու հասցնելու է Հունգարացիների եւ իտալացիների հաւաքական ուժով եւ դրա հետէ հաղանական եւրոպայում, Հաւաքական շարժում առաջ բերելու ծրագիրը։

տեւանքով խորտակելու է նաև Թիւրքիան։ Ռուսաստանը հասունացած է, ասում էր ծրագիրը, զիւղացիական յեղափոխութեան համար, որ պիտի բռնկի, եթէ զիւղացիութիւնը չստանայ աղատութիւն եւ հող։ Կառավարութեան ձեռքն էր ընկել, ինչպէս երեւում է «Մենատական ցուցմունքներից», Բակունինի Գարիբարդիկն ուղղած մի նամակը, որտեղ խօսում է Լեհաստանի մասին եւս։ «Մեր նալատակն է, գրում էր Բակունինը, Մոսկվա-Պետերբուրգ կենարոնների ոչընչացումը, կատարեալ աղատութիւն եւ ինքնալարութիւն։ անկախութիւն լեհաստանի եւ ոչ-լեհական այն երկրամասերի, որոնք կազմում են Ռուսաստանի պետութիւնը։ կեանքի եւ մահու պատերազմ Աւոտրիայի, ինչպէս նաև Թիւրքիայի ու մասամբ Ռուսաստանի դէմ, որչափ որ վերջինս լեհական երկրամասից է կազմւած եւ, վերջապէս, սլաւոնական բոլոր ժողովրդների ընդհանուր գաշնակցութիւնն ։ ։ ։ Ո՞րտեղից է սկսելու շարժումը, հարցնում էր Բակունինը։ Արդեօք առաջ կը գայ Խոտալիայի յանկարծակի ապստամբութիւնից, մաճառ, ոլու, հայ եւ յոյն ժողովրդների մէջ, թէ, այնուամենայնիւ, տեղի կունենայ Ռուսաստանում - ահա հարցը։ Մենք գործ կ'ոնենք բոլոր միջոցները, որ այդ ապստամբութիւնները նպաստեն ու յանդին մի նպաստակի - «Խոտալիայի լիակատար աղատագրմանը, ամբողջ արեմլիքի ապստամբուրեանն ու ազատագրմանը»։

Ծանօթանալով գրաւած նամակների բովանդակութեանը, ասում է Ա. Յովհաննիսեանը, ոստիկանական օրդաններին գժւար չէր նկատել որ, «Լոնդոնի պրոպագանդիստները» արտակարդ ջերմ վերաբերմունք ու անսահման վստահութիւն ունեն դէպի Նալբանդեանցը։ Օգարեօմի մի նամակում դրած Սենո-Սօլովեյովիչին, Նալբանդեանցը կոչւում էր «անձնեէր, առանց շահաբինդրութեան, ոսկի հողի»։ Հերցէնը նոյն Սենո-Սօլովեյովիչին, որ ձերբակալւած էր, գրում էր Նալբանդեանցի մասին։ «աղնւազոյն մարդ եմ համարում մեր արեւելեան բարեկամին, որին շարունակում եմ յիշել եւ սիրել»։ Ռուս վիպագիր ի. Տուրգենեւին դրած Հերցէնի մի ուրիշ նամակում գտնում ենք «Նալբանդովը - բժշկութեան աղնւազոյն եւ բարի գոկնինի իր քրոջ գրած նամակը, որտեղ ուսւա յեղափոխականը բնութաշուրջնեւելի հետ։ «Նալբանդովը ուսկի մարդ է. ամբողջովին հողի եւ ամբողջովին անձնեիրութիւն է. դու կը սիրես նրան առաջին անգամը էր իր հայ բարեկամին, համեմատելով ուսւա ականաւոր գրող ամբողջովին անձնեիրութիւն է. դու կը սիրես նրան առաջին անգամը էր, Ասուած էլ զիտէ, որ Ասուած է։ Նա եւ խելօք է եւ սիրաւութիւնի հրեն եւ չունի այն սուրբ պարզութիւնը, ինչ

որ ունի Նալբանդովը, որը գրաւում է ոչ թէ խելքով, այլ սրտով, թէեւ գուցէ որպէս իսկական հայ մարդ, շատ խորամանկ է, երբ հարկաւոր է լինում այդ»:

«Սենատական ցուցմունքներ»ից եւ Ա. Յովհաննիսեանի պրազ-
տուումներից պարզւում է նաև մի շատ կարեւոր փաստ, որը մինչեւ
այժմս թիւրիմացութեան մէջ էր ձգել Նալբանդեանցի անձնաւորու-
թեամբ զբաղւող բանասէրներին: Հարցը վերաբերում է Նալբանդ-
եանցի մօտ գտնւած եւ Պոլսից գրւած այն նամակին, որի հեղինակը
մինչեւ այժմ համարւում էր «Մեղու» թերթի խմբադիր Յարութիւն
Սվաճեանը: Քանիցս այցելելով Պոլս, Նալբանդեանցը, ինչպէս
յայնի է, հաստատել էր այսեղ լայն կապեր առաջադէմ հայ մը-
տաւորականների հետ: Միեւնոյն ժամանակ Լոնդոնի պրոպագան-
դիստների աչքում թիւրքիան ոչ միայն մօտալուս ապագայում տա-
պալւելիք պետութիւն էր, այլ եւ աշխարհագրական տեսակէտից մի
շատ յարմար երկիր, որտեղից հեշտութեամբ կարելի էր Լոնդոնի
յեղափոխական հրատարակութիւնները տեղափոխել Կովկաս, Անդր-
կովկաս եւ Հարաւային Ռուսաստան:*) Նալբանդեանցի ձերա-
կալութեան ժամանակ երեւան էր եկել մի շատ հետաքրքրական փաս-
տաթուղթ: Դա 1862 թ. 14 մայիսի թւագրած եւ Նալբանդեանցի
հասցէով Պոլսից Պետերբուրգ ուղարկւած մի նամակ էր, որի հեղի-
նակը, ինչպէս ասացինք, ցարդ համարւել է Յ. Սլվաճեանը: Այդ
նակը, ինչպէս ասացինք, ցարդ համարւել է Յ. Սլվաճեանը: Այդ
նշանաւոր նամակը, որից մէջքերումներ է արւած «Անտիպ Երկեր»ի
մէջ, ստորագրած է «Ս. Թ.» տառերով: Շատերի կարգին նաև մենք
մէջ, ստորագրած է «Ս. Թ.» տառերով: Շատերի կարգին նաև մենք
մէջ, ստորագրած է «Մ. Նալբանդեանցի համարկալից եւ եղերա-
30 թ. թ. գրքոյկներում», «Մ. Նալբանդեանցի փոթորկալից եւ եղերա-
կան կեանքը» փոթորկով: Այժմ հաստատէս եւ վերջնա-
կան կեանքը» իսրագրով: Այժմ հաստատէս համապատէս եւ վերջնա-

*) Երեսուն տարիմեր յետոյ, ինչպէս գիտենք, Պարսկաստանը իր աշխարհագրա-
կան դիրքի շնորհիւ, դարձաւ այն յարմար երկիրը, որի վրայով հայ եւ ոռու յե-
կան դիրքի շնորհիւ, դարձաւ այն յարմար երկիրը, որի վրայով հայ եւ ոռու յե-

մակերպութեան ինդրով *), այլ եւ կապեր էր պահում ու օժանդակութիւն ցոյց տալիս «Տաւրոսի Լեռնականներին» (Զէյթունի): Նամակին կցւած ծածկագրից երեւում էր, - ինչպէս ասում է Ա. Յովհաննիսեանը, - որ Թագւորեանը մէկն էր Պոլսի այն բարեկամներից, որոնց օժանդակութեամբ Նալբանդեանցը քաղաքական աշխատանք պիտի կազմակերպէր Թիւրքիայում եւ Կովկասում: Հետագայում, 1862 թ. աշնանը, մենք հանդիպում ենք Թագւորեանին Փարիզում, որտեղ, նա մասնակցում էր Զէյթունում վնասաւածների օգտին Կ. Վ. Շահնազարեանի գլխաւորութեամբ կազմած նւիրահաւաքման եւ օդ-նութեան մարմնի աշխատանքներին: Նամակում կայ, ի միջի այլոց, հետեւեալ տողը. «Տաւրոսէն քանի օր է որ Պոլսի եկած է վարդապետ մը»: Ա. Յովհաննիսեանի կարծիքով, այդ վարդապետը Գր. Անպարտեանն է, որը հետագայում ուղեւորւեց Փարիզ Բօնապարտի հովանաւորութիւնը խնդրելու համար: Թագւորեանը կապւել էր անմիջապէս նրա հետ: Նամակի մէջ յիշւած «առեւտուր մը անելու» բառերը նշանակում էին նրա միջոցով Զէյթունութիւններին ո եւ է օդ-նութիւն հասցնել: Նալբանդեանցի ձեռքով գրած ծածկագրերից դատելով, շարունակում է Ա. Յովհաննիսեանը, Թագւորեանի քաղաքական գործունէութիւնը շատ աւելի լայն ծաւալ ունէր, քան կարելի էր ենթադրել մեր ձեռքը հասած նրա նամակից: «Ակներեւ է, որ Թագւորեանը, զրում է Ա. Յովհաննիսեանը, Պոլսի այն «բարեկամներից» մէկն էր Հէնց, որոնց միջոցով Նալբանդեանցը Բակունինի և Հերցէնի յանձնարարութեամբ քաղաքական աշխատանք պիտի կազմակերպէր Թիւրքիայում եւ Կովկասում»: Այդ ենթադրութիւնը առում է «Երկերի» խմբագրով գալունի բառամթերքում գտնած «զօրք կենտրոնացնել», «լեռնականաց հետ դաշն կապել», «աղդայնութիւնը զարթեցնել», «Մաճճինի», «Գարիբալդի», «Զարտոռիժսկիյ», «Բուռսաստան», «Ֆրանսիա», «Անգլիա», «Վասով», «ոռումք», «Բնդպանօթ» եւ այլն բառերի կապակցութիւնից: Ա. Յովհաննիսեանի կարծիքով ծածկագրի մէջ հաստատապէս տեղ են դաել եւ պետութիւնների եւ

*) Ըստ մեր հաւաքած տեղեկութիւնների, հայկական լեզով Փրամ-մատնական եւ Հայկական անուն կրող օրեակի ծրագրը Ս. Թագւորեանը պատրաստել է Յ. Սըլահեանի եւ Սրբափառ Հեքիմեանի հետ: Առանց մանրամասնուրի իւնների մէջ բերք անձնաւորութիւնները եւ մի շարք ուրիշ մտաւորականներ կազմեցին Պոլսում, 1866 թ. գարնանը, «Ակր» անւան տակ Փառանական հայկական մի օրեակ: Բայց այս անգամ օրեակը ոչ թէ անգիտական «Մեծ Օրեակ»ի հոլանդաւորութեան տակ էր, այլ ենթակայ էր ֆրանսիայի «Մեծ Արեւելք» մայր օրեակին:

յեղափոխական կազմակերպութիւնների միջամտութիւն նշող բառեր
ու դարձածքներ : «Այս երկուութիւնը, տառած է Ա. Յովհաննիսեանը,
անդրադարձնում է ոչ թէ թղթակիցների քաղաքական դիրքորոշման
հակասութիւնը, այլ եւ այն հակասութիւնը, որ գոյութիւն ունէր ի-
րական կեանքում, որտեղ բախւած էին հայկական շարժման լիբերա-
լինտէրվանսիոնական եւ յեղափոխական-դևմոկրատական հոսանքնե-
րը : Մածկագրի երկուութիւնը անդրադարձնում էր միայն հայկական
շարժման հասարակական-քաղաքական բարդ, հակասական վիճա-
կը : Հիմնւելով Նալբանդեանցի թէ՝ արդէն յայտնի գրութիւնների
եւ թէ վերջի տարիները զանւած նոր նիւթերի ինչպէս եւ մի քանի
ուղղակի եւ անուղղակի տուեալների վրա, Ա. Յովհաննիսեանը են-
թագրում է, որ «Նալբանդեանցը մերձաւոր կապեր ունէր պոլսահայ
հասարակական այն շրջանների հետ, որոնք քաղաքական կազմա-
կերպչական աշխատանքներ էին տանում Թիւրքիայում հայ ազգա-
յին-քաղաքական շարժման շուրջը . որպէս միջոցով, Նալբանդեանցը
նուր ծրագիրն ուրբաղծում էր Բակունինը Գարիբալդիին իր ուղղաւծ
նամակում»: Մի քէզ կարուկ իր այս եղրակացութիւնը հաստատելու
համար, Ա. Յովհաննիսեանը յենուում է «Երկրագործութեան» մէջ
յայտնած Նալբանդեանցի այն կարծիքի վրա (իր թէ Նալբանդեանցի
յայտնած միայնակ պարեկամ թղթակիցն) է զրել նրա այլ մասին) թէ՝ լայ-
«թրքահայ բարեկամ թղթակիցն» է զրել նրա այլ մասին) թէ՝ լայ-
նածաւալ մի երկրում ազստամբութեամբ ձեռք բերած ազատութիւնը
մեծ ազդակ կարող է հանդիսանալ Ռուսաստանը կաղմող մանր ազգու-
թիւնների ազատագրութեան համար եւս :

Խօսերով Նալբանդեանցի քաղաքական միանումների մասին, Ա.
Յովհաննիսեանը քննադատութեան է ենթարկում մի քանիսների սխալ
(եթէ չասենք միամիտ) կարծիքը Նալբանդեանցի մասին: Այսպէս ,
(եթէ չասենք միամիտ) կարծիքը Նալբանդեանցը իր «Երկրագործու-
որինակ, եղել են կարծողներ, թէ Նալբանդեանցի մասին: Այսպէս ,
թե նա մի աեղ ուղղակի չէ խօսած քաղաքական հարցերի մա-
թեան» մէջ ոչ մի աեղ ուղղակի չէ խօսած քաղաքական հարցերի մա-
սին եւ իրբեւ թէ նա չէր ըմբռնում կամ նոյն իսկ ժխտում էր քաղա-
քական իշխանութիւնը նւաճելու կարեւորութիւնը: Նալբանդեանցին
քաղաքական ազատութիւնը, եթէ բացակայում է չէր գոհացնում քաղաքական ազատութիւնը, թէ ճգտելով տըն-
երկեր»ի խմբագրողը, «այդ գեռ չէ նշանակում, թէ ճգտելով տըն-
երկեր»ի խմբագրողը, «այդ գեռ չէ նշանակում, թէ ճգտելով տըն-

կունինին անիշխանական համարողները, մոռանում են նախ որ 1862 թւին ինքը Բակունինը անիշխանական չէր տակալին եւ ապա՝ անդիտանում են այն իրողութիւնը, որ «Երկրագործութեան» մէջ հեղինակը պարզապէս նպատակ չէ ունեցել ծանրանալու թիւրքիայի քաղաք. ազատագրման վրա : Նալբանդեանը «Երկրագործութեան» մէջ գրում է եւ ընդգծում թէ՝ տեսական սահմանից չէ պիտոյ գուրս գանք այս անգամ» . նոյն գրքում հայ հրապարակագիրը ակնարկում է այն մասին, որ մտադիր է մի այլ անգամ անդրագառնալ պետութեան խընդրին . «տէրութիւնը ազգ չեն, - գրում է Նալբանդեանը, եւ տէրութեանց շահը ազգի շահի հետ ընաւ վերաբերութիւն չունի, քանի որ տէրութեանց կազմութիւնը այնպէս է, ինչպէս որ կան այսօր . ի՞նչ է տէրութիւնը, այդ մասին մի ուրիշ ժամանակ» : Բաւական է ուշադրութեամբ կարգալ «Երկրագործութեան» մէջ հայ երիտասարդութեան նւիրւած կտորը, տեսնելու համար այն մեծ հաւատը որ տածում էր նա դէպի «ազգի կենսանորոգ եւ որոտնդոստ յարութիւնը» եւ որի «ներկան թշւառ է եւ որի ստրկութիւնը եւ աղքատութիւնը» պահանջում է դիմադրութիւն . . .

Հայաստանի ազատագրման հեռանկարը նա շաղկապում էր ոչ միայն Ռուսաստանի այլ եւ բոլոր միւս բնակալութիւնների դէմ արծարծող յեղափոխական շարժումների հետ : Նալբանդեանցը հակառակ էր որ եւ է երոպական պետութիւնների միջամտութեան հայ ազգի ճակատագրի լուծման մէջ : Դա երեւում է ոչ միայն նրա գրութիւններից, այլ եւ «Աննատական ցուցմունքների» ժամանակ նրա արած այն յայտարարութիւններից, որոնք վերաբերում են Զէյթունի համարած կապահած կեւոն Լուսինեան կոչող «Հայաստանի իշխանին» : Անցեալ դարի կէսերին երեւան էր եկած կասկածելի անցեալով եւ ներկայով մի ինչոր «Հայաստանի իշխան», կեւոն Լուսինեան անունով, որ Հայաստանի խորտակւած զահի իրաւունքների պաշտպանութեան անւան տակ մի շարք բախտախնդիր ելոյթների էր դիմել : Իբրեւ թէ կիլիկիայի Հայոց կեւոն Զ. թագաւորական տոհմից սերած այդ բախտախնդիրը, Զէյթունի ազստամբութիւնից շատ տարիներ առաջ, խնդրել էր Ռուսաց կառավարութիւնից ընդունել իրեն, որպէս ոռուհապատակ, ցարական բանակ, որոշ ոռմիկով եւ արտօնել, որ կրէ կեւոն Ե. ի սահմանած Լուսինեան շքանշանը : Դրանից առաջ նա ուղարկում է ցարին մի անստորագիր բրոշիւր Լուսինեանների տան մասին : Երկար է այդ բախտախնդիրի պատմութիւնը : Այսքաղի ասենք, որ ոռու կառավարութիւնը, տեղեկանալով Փարիզի գեսպանից, որ «իշխանի մտաւոր ունակութիւնները որոշ խանգարում ունեն», մերժում է «իշխան»ի խնդիրը, որից յետոյ նա անց-

նում է Եւրոպա եւ, երկար տարիներ Եւրոպական պետութիւնների գոները բախելուց յետոյ, յաջորդաբար արտաքսում է Փարիզից, Լոնդոնից (մի ինչոր մութ գործի համար) եւ այլ տաղերից։ 1860 թւին այդ «իշխան»ը նորից դիմում է ոռւս պետութեան եւ այս անդամ նոր կայսր Աղեքսանդր Երկրորդին։ Իր դիմումը վերտառում է «Memorandum du Prince d'Arménie à S. M. I. Alexandre II, Empereur de toutes les Russie»։

Ահա այս տեղեկադիրը աչքի առաջ ունէր Նալբանդեանցը «Սենատական ցուցմունքների» ժամանակ «իշխան»ի արած իր մերկացումներով։ Նա կանոն է առնում նոյնպէս այն «ըշաբերական»ի վրա, որ «իշխան»ը ուղղել էր 1862 թւին «Տաւրոսի պրոտեկտորի» պետութիւններին։ Բայց երեւոյթին՝ թիւրքահայ գաղութներում եւ յատկապէս Պոլսում առաստելներ էին տարածւած «Լեւոն իշխան»ի անւան շուրջը։ Դեռ 1861 թ. պատմում էին, որ «իշխանը» մտել է Կիլիկիա, Հանրապեր է կազմել Զէյթունցիների սուրադրութեամբ, Կիլիկիա, Հանրապեր է կազմել Զէյթունցիների սուրադրութեամբ, Կայուն գործում է Նապոլէոն Գ.-ին՝ Հայկական Տաւրոսում ինքնարուց դիմել է Նապոլէոն Գ.-ին՝ Հայկական Տաւրոսում ինքնարուց դիմել է Նապոլէոն Կայսեր, թէ Տաւրոսի լեռներում 70 հազար զէնք բըռնելու ընդունակ Հայեր կան, որոնք, Լիբանանի նման սպասում են Ֆրանսիայի «աղատաբար» միջամտութեանը։ Կային նաեւ ասողներ, որ Հայկական «գահաժառանգի» այս բանակցութիւններն են հէնց, որ առիթ տւին Թիւրքերին 1862 թ. Օդոսոսին պաշարելու Զէյթունը, որի ցոյց տւած քաջարի դիմադրութեան հետ քաղաքական յոյսեր էին կապում որոշ խաւերի Հայերը։ Նալբանդեանցը «Սենատական ցուցմունքների» մէջ բացասական վերաբերմունք է ցոյց տալիս դէպի Հայաստանի ազատութեան անունով Հրապարակ իջած այլ «շառլատանը» (Նալբանդեանցի խօսքերը), որին Նալբանդեանցը ի մէջ այլոց, Համարում է նաեւ անդիմական քաղաքական «ագէնտ» մէջ արդէն զրել է բողոքադիր եւ մտադրութիւն է ունեցել բականի դէմ արդէն զրել է բողոքադիր եւ մտադրութիւն է ունեցել բարձմանել Եւրոպական բոլոր լեզուներով՝ զգուշացնելու Եւրոպա-Բարձմանել Հայերին «շառլատանի» արարքների դէմ։ Ցուցմունքներից մին եւ Հայերին «շառլատանի» արարքների դէմ։ Ցուցմունքներից երեւում է, որ Նալբանդեանցը բացասական վերաբերմունք ունէր ոչ երեւում է, որ Նալբանդեանցը բացասական վերաբերմունք ունէր ոչ միայն Լուսինեանի հանդէպ, այլ եւ կասկածով էր վերաբերում այս վերջինիս յետեւը թագնւած ոյժերին եւ ամենից առաջ անգլիական վերջինիս յետեւը թագնւած ոյժերին եւ ամենից առաջ անգլիական վառակարութեանը։ Հականդիմական այդ վերաբերմունքը, ինչպէս

նկատում է Ա. Յովհաննիսեանը, արտայայտել է նաև Նալբանդեանցի բանտից գրած մասնաւոր նամակների մէջ։ Դրանցից մէկում նա անգլիակ կառավարութեան վաճառւած սրիկայ է անւանում «Արշալոյս Արարատեան»-ի խմբագիր Հ. Պալտաղարեանին, աւելացնելով որ նա աշխատում է յօդուտ թիւրքիայի եւ Անգլիայի, որոնցից նըսպասներ է ստանում իր զգելի թերթի հրատարակութեան համար։ «Սակայն, ասում է իր բացատրութիւնների մէջ Ա. Յովհաննիսեանը, «Հայաստանի իշխան»ի գործունէութիւնը եւ Նալբանդեանցի նրա մասին տւած ցուցմունքները կարեւոր են մի այլ տեսակչափ։ Նրանք ցոյց են տալիս, որ «Հայաստանի ազատութեան» եւ մասնաւորապէս Զէյթունի շուրջը սկսած պայքարի մէջ տեղի ունէր քաղաքական հակամարտ ուժերի բախում։ իրար էին զարնում մի կողմից արեւմրտահայ կղերի եւ բուրժուազիայի այն խաւերը, որոնք «Հայաստանի իշխան» եւ իր գործակիցների միջոցով ֆրանսիայի եւ Անդրայի միջամտութիւններից էին անհայտում կիրիկիայի կամ տեղի ճիշդը, նրա ծովամերձ քաղաքների աղատումը, իսկ միւս կողմից՝ պոլսահայ արմատական-դեմոկրատական այն խաւերը, որոնք կապեր էին որոնում գաւառի - Տաւրոսի լեռնականների գիւղական ժողովրդի հետ եւ Նալբանդեանցի միջոցով շփման կէտեր որոնում՝ Ռուսաստանի եւ Եւրոպայի ազգային-Եղափոխական շարժումների ու դրանց զեկավարների հետ»։

Նալբանդեանցի կարծիքը եւրոպական պետութիւնների «Հայաստան» մասին միշտ բացասական է եղած։ այսպէս օրինակ, բանտից գրած մի նամակում նա ասում է. «Հայերը Տաճկաստանում զուրկ են ո եւ է պաշտպանութիւնից։ Անգլիական եւ Փրանսիական կառավարութիւններն իրենց օգտին են ծառայեցնում այդ հանգատակ են առնում այն քրիստոնեաններին, որոնք կամ բողոքականութեան, կամ կաթոլիկութեան զիրկն են ընկնում»։

Ինչպէս ասացինք՝ Նալբանդեանցի «Անտիպ Երկերի» հատորի մէջ կարեւոր տեղ է բնում «Ոս եւ Վարդիթեր»-ի քննադատութիւնը։ այն եղակացութեան, որ Նալբանդեանցը բանտում գրած է քննադատութիւնների երկու տարբերակ (վարիանտ)։ Հիմնականում կան-քննադատական բաղմակողմանի մերձեցման կարիքն առաջ է մերձեցումը որոշ երկութիւն էր առաջցըրել, ըստ երեւոյթին, գըր քննադատութեան մէջ եւ այս հանգամանքը հարկադրում է Նալ-

բանդեանցին գրել «Սօս եւ Վարդիթեր»ի քննադատութեան մի երկ-
լաբդ վարիանտ, որտեղից նա դուրս է ձգում լեզւական նկատողու-
թիւնները, սահմանափակելով իր խօսքը բացառապէս վէպի գրական
գաղափարական քննադատութեան վրա: Այս երկրորդ վարիանտը Ա.
Յովհաննիսեանը գտել է «Յենտրարիսիւի» (կառավարական կենտրո-
նական գիււան) գործերում: Եթէ աչքի առաջ ունենանք թւականը
(1863-65), եթէ չմոռանանք կալանաւորի աշխատութեան գիււարին
պայմանները եւ գրական քննադատութեան այն մէթուր, որով մօ-
տենում է Նալբանդեանցը վերլուծման ենթարկւած գրքին, կարելի
է միայն հիանալ եւ համոզել, որ իսկական գրական-քննադատու-
թիւնը սկսում է հայ գրականութեան մէջ Մ. Նալբանդեանցով:^{*})
Երկու մէծ գրական քննադատական աշխատանքներ է թողել նա:
Մէկը՝ Արովեանի «Վէրք Հայաստանի»-ի, միւսը՝ այս նոր յայտնա-
րերւածը՝ Պոօշեանի «Սօս եւ Վարդիթեր»-ի մասին: Այս «Ղրիտի-
կա»ն, գործ ածելով Նալբանդեանցի բառը, կազմում է ամբողջ հա-
կան, գործ ածելով Նալբանդեանցի բառը, կազմում է ամբողջ հա-
կան, գործ է Պէտք է նկատել նախ եւ առաջ, որ չնայած նրան, որ Պ.
Ռիւր էջ: Պէտք է նկատել նախ եւ առաջ, որ չնայած նրան, որ Պ.
Պոօշեանցը իր աշխարհահայեացքով ու մտայնութեամբ պահպանո-
վական էր եւ ապա ուրեմն հակոտնեայ Նալբանդեանցին, վերջինս
զական էր եւ ապա ուրեմն հակոտնեայ Նալբանդեանցին, վերջինս
վերին աստիճանի բարեացակամ, եթէ չասենք՝ սիրալիր վերաբեր-
մունք է ցոյց տալիս թէ՛ դէպի Պոօշեանցը եւ թէ՛ դէպի նրա վէպը:
Այս գուտ մարդկային յատկութիւնը պատրաք ենք համարում ընդգծե-
լու, որովհետեւ այդ օրերից ի վեր շատ չեն այն գէպերը, երբ հայ
գրական քննադատը գուրգուրանք է ցոյց տեւէլ իր բաղաքական-հասա-
րակական հակոտնեայ հայ հեղինակին ու նրա ստեղծագործութեանց:
Անշուշտ, Նալբանդեանցը շատ տեղ վեր է հանում «Սօս եւ Վարդի-
թեր»ի «անկատարութիւնը», բայց իսկոյն աւելացնում է, որ «բը-
նութիւնը երրեք չէ իրագործում կատարելութեան գաղափարը մէկ
անհատի մէջ, հետեւաբար եւ նորա գործի մէջ ընութեան գուգակը»
անհատի մէջ, հետեւաբար եւ նորա գործի մէջ ընութեան գուգակը
առող հիմնական օրէնքի դէմ է այդ: Կատարելութեան գաղափարը այն-
ող հիմնական օրէնքի դէմ է այդ: Կատարելութեան գաղափարը այն-
ող հիմնական օրէնքի դէմ է այդ, որ մէկ առանձին առնւած հոգի, թող լինէր նա ա-
պիսի մէծ բան է, որ մէկ առանձին առնւած հոգի, թող լինէր նա ա-
պիսի մէծ բան է, այնուամենայիւ բաւական չէ տանել
մէնամեծը մահկանացուներից, այնուամենայիւ բաւական չէ տանել
նորա մէծութիւնը: Կատարելութեան բնակարանը է բովանդակ մարդ-
կութեան հոգին:» Եւ Նալբանդեանցը չէր առարկում մի քանիսների
արծարծած այն դատողութեան դէմ, թէ Պոօշեանի վէպը չի տա-
լիս տրամարանօրէն աճող բ նաւորութիւնների նկարագրութիւն -

*) Մի այլ տեղ Նալբանդեանցը արդէն այսպէս էր յայտնել իր կարծիքը գրական
քննադատութեան մասին. «Այն ազգը որ չունի կրիտիկա, չունի եւ մատենագրու-
թիւն. առանց կրիտիկայի, միեւնոյն է, իմշպէս մարմինը առանց հոգու»:

ներ, սակայն դիտել է տալիս, որ հեղինակը, դրա փոխարքն, կարողանում է պատկերել ժամանակի հասարակական կեանքը : «Հասարակաց կեանքի նկարագիրը, - մատնանշում է Նալբանդեանցը, - շատ վառուն եւ կենդանի գոյներ ունին եւ այդ հասարակութեան մէջ ապրող բնաւորութեանց այս կամ այն մոմէնտները՝ հիանալու արժանի կարողութիւն» : Տրամարանօրէն աճող բնաւորութիւնների բացակայութիւնը, ասում է նա, վէպի մէկքը չէ, այլ՝ հայկական իրականութեան մեղքը : «Օրինաւոր բանաստեղծութիւնը, - գրում է Նալբանդեանցը - հետեւանք մի օրինաւոր կապակից եւ պատմական կեանքի, իսկ մեր հայերիս կեանքը, ոչ թէ առասպեկների ժամանակ, այլ նաեւ շատ յետոյ, երբեք չէ ունեցել մի կանոնաւոր եւ լօգիական աճելու թիւն եւ կերպարանագործութիւն» :

Նալբանդեանցի քննադատութեան տեսական հիմքը իրական գեղապաշտութիւնն է : Քննադատելով զեղարւեստական որ եւ է երկ, նա զբաղւում էր այն հարցով թէ՝ որքան ճշմարիտ է կամ իրական այդ երկի պատկերածը : «Ճշմարիտ եւ ստոյդ մատենագրութիւնը մի հայելլ է, որի մէջ ցոլանում է ազգի կեանքը : Եւ որպէս յարգի է այն հայելին, որ ճիշդ ցոլացնում է իւր առաջ դրած առարկայի պատկերը, նոյն չափով էլ մի մատենագրութիւն, որի մէջ ստուգապէս երեւում էր ազգի կեանքը եւ պատկերը . սորա հակառակ՝ անպիտան է, եթէ հայելին ուղիղ չէ, եւ չէ ցոլացնում ստուգապէս այն բանի պատկերը, որ ցոյց էր տեև . այսպէս եւ մատենագրութիւնը» : Նալբանդեանցը Պոչշեանի վէպը դասում էր հայ զրականութեան այն գործերի շարքին, որոնք «հիմք որին արդիական ազգային վիպասանութեան» : Մատնանշում է որ այնտեղ, ուր հեղինակը նկարագրում է «կեանքի այնպիսի երեւութիւններ եւ անցքել, որին մասնակից է բազմութիւնը - նրա պատկերները շատ ընտիր են եւ վսեմ» : Սակայն այնտեղ, «ուր բնաւորութիւնքը ներգործում են առանձին-առանձին եւ ուր նոցագործութիւնից աւելի, ընթերցողը պիտի իր հայեացքը ուղղէ գէպի հեղինակի խօսքերը, որ առանց ուրիշի բերան տալու ինքը հեղինակն է խօսում, այդ տեղերում ընութիւնը տկարանում է եւ հեղինակի երեւակայութիւնը եւ հնարագիտութիւնը օգնութիւն չեն տալիս նորան» : Նալբանդեանցը հակադրում է միմեանց հաւաքական կեանքը կենցաղագրելու Պոչշեանի տաղանդը եւ գործողութիւնների ներքին ոյժը նկարագրելու նրա թուլութիւնը : «Անցքի կատաստրոֆը, - գրում է նալբանդեանցը, - որ ամէն իրաւունքով պահանջում է հեղինակից մէջ շարւած թելերը աւելի ճարտարութեամբ, աւելի հնարագիտութեամբ եւ աւելի բնականաբար միանան, հաւաքւին եւ կենտրոնանան,

ինչպէս արեւի ճառագայթքը անցնելով մի ոսպնաձեւ ապակուց, «որ իսկոյն կրակեն, այդ կատաստրոֆը, եթէ համեմատում ենք գործի ընդհանուր արժանաւութեան հետ, շատ թոյլ է ոչ միայն այսչափ, այլ եւ անբնական»: Այս առթիւ Ա. Յովհաննիսեանը աւելացնում է. «Պոչեանը (լսած լինելով որ Նալբանդեանցը գրել է նրա մասին) պատճառ ունէր իրօք ցաւելու, որ ինքը բախտ չէր ունեցել կարդալու ժամանակին իր մասին գրւած այդ քննադատութիւնը, որի մէջ արող դատողութիւնները պահպանել էին իրենց նշանակութիւնը ոչ միայն «Սօս եւ Վարդիթեր»-ի, այլ վիպագրողի բոլոր միւս խոչոր գործերի վերաբերմամբ»:

Վէպում յիշատակւած բազմաթիւ ազգային ծէսերի, սովորութիւնների եւ աւանդութիւնների մասին Պոչեանը շատ յաճախ տալիս էր ընթերցողին միամիտ, սխալ մէկնութիւններ: Նալբանդեանցը երկարուէն խօսելով այդ մասին, մի տեղ ժխտում է եւ միւս դէպքերում էլ բորէն Պոչեանի կախարդութեան, Փատակզմի, սրբապաշտուողութեան եւ այլն մասին յայտնած մտքերն ու մեկնութիւնները:

Քառասուն օր ապրած լինելով Քանաքեռում, Երեւանում, Վաղարշապատում, Օշականում, Մոզնիում եւ Աշտարակում, Նալբանդղարչապատում և անդիպում ենք «Սօս եւ Վարդիթեր»-ի մէջ: «Շատ քաղցր է թեան հանդիպում ենք Հայոց կանութիւնների վրա, որոնց նկարագրութիւն հանդիպում է իւրի ականջին, - գրում է Նալբանդեանցը - երբ լսում ենք հայութիւնը մեր ականջին, - գրում է կամ լսում մասին»: Երբ այդ ձայնը գուրև է գալիս ուղղակի կական անբռնաբար խօսքը, երբ այդ ձայնը գուրև է գալիս ուղղակի աղջի սրտից, աղջի հասկացողութիւնից. Երբ նա թունաւորեած չէ աղջի սրտից, աղջի հասկացողութիւնից. Երբ նա թունաւորեած չէ չինակ. պատշաճարեւստական բարոյականութիւնից, որ երեւում է չինակ. պատշաճաների մէջ եւ որի տակ տնքում է այսօր նոյնիսկ լուսաւորեալ Երուսալիմի պատճենը կատարում է իւրաքանչիւր ապահովութիւնը: Երբ պէտք կազմակերպութեան մէջ նա գրում է. «. . . Ծաղկագարդի ճօճանակի, այսօր, գոնէ հազար տարեկանից աւելի լինելը երկրայութեան տակ չէ լնինում: Յովհաննէս իմաստասէր կաթողիկոսը (Յովհաննէս պատմաբան կաթողիկոսը չէ, նորանից առաջ է ապրել իմաստասէրը) իր ատենաբանութեամբ վկայում է այս բանին. ահաւասիկ նորա խօսքերը. «Որպէս եւ ի գալստեանն աւուրսատան ամբառնալ եւ ճօճանակս շարժելու»: Շատ տեղ, վէպի գաւառաբարբառ առթիւ, Նալբանդեանցը վերադառնում է նոր լեզվի խորհրդարապի առթիւ, Նալբանդեանցը վերադառնում է նոր լեզվի խորհրդարապին, ոգուն, պատմական օրէնքներին: «. . . Նոր լեզուն, - աւորդին, ոգուն, պատմական օրէնքներին ինքնուրայնարար, առանց ամեսում է նա, - պիտի նայւի եւ մշակւի ինքնուրայնարար, առանց ամես-

նեւին հին լեզւից խպնելու, առանց գաւառական բարբառների, կամ օտար լեզուների ազդեցութեանց ստրկանալու: Բոլոր գաւառական բարբառների էական տարերքը, «լ իրենց ձեւով եւ կազմութեամբ աւելի ընդունակ են կենդանի՝ ընդհանրութեան լեզւի վրա պատւաստելու, պիտի ընկնին ճարտար հեղինակների քուրայի մէջ եւ այնտեղ քիմիարար միանալով պիտի գուրս դան, «ոչ որպէս թլպատութիւն կամ անթլպատութիւն, այլ որպէս նոր արարած»: Վէսլում գործածւած մի քանի ոչ հարացատ հայերէն դարձւածքների առթիւ, Նալպոնդեանցը երկարօրէն խօսում է լեզուների փոխադարձ ազդեցութեան փաստի մասին եւ ի միջի այլոց գրում է հետեւեալը. « . . . Կարելի՞ է խոր ներս մտնել ազդի կեանքի մէջ առանց այդ կեանքի սեփական ձեւ ու ոճը գործ գնելու: Մենք չենք ուզում երկար խօսել այս մասին, որովհետեւ մեզ համար աչքի յայտնի ճշմարտութիւնն է այս: Սակայն, չենք ասում, այլ մանաւանդ ընդէմ ենք, որ ազդի լեզուն էլ աւելի ստրկանայ եւ ընկնի թուրքի ազդեցութեան տակ: Այս մասին շատ ցաւալի երեւոյթ տեսնում ենք Տաճկաստանի հայոց մէջ, որոնք տաճիկ լեզւին ստրկանալու համը հոտը տարել են: Աւելցուր սորա վրա եւ Փրանսիական լեզւի բաղդասութեան եւ ձեւերի ազդեցութիւնը, որոնցից ժողովուրքը խսպառ ազատ է, բայց պ. գրապէտքը բաղաքար կրբութեան անունով ներս են բերում ազդի մէջ եւ խանդարում են լեզուն: Մենք որ նոր լեզւին ինքնուրոյն ազատութիւն ենք քարոզում եւ հին լեզւի ձեւերից անկախութիւնը, որպէսզի ազատօրէն եւ ինքը իրեն աճէ, ո՞ր ուշաբարձութեամբ կարող էինք քարոզել, որ այդ լեզուն թուրքի կամ սատանայի ձեւերին սարկանայ: Բայց երբ այս կամ այն բանում այսօր միենայն ձեւն ենք տեսնում եւ հայի եւ թուրքի մէջ, գորանից խրատներով, թէ վա՛յ, թուրքը որովհետեւ այսպէս է ասում, ես նորան չնմանելու համար պէտք է որ գործ չդնեմ այդ ձեւը, ասել մենք չենք կարող: Այո, մի հեղինակ իր սենեակին նստած, կամեցածին պէս կարող է գրել եւ խօսել, ինչ ձեւ ուզէ գործ գնել. բանալով անցածի անունով ասլիլ: Այս ուզգութիւնը, որ առանց մի տում է բոնարարել, մենք հրատարակում ենք մաքուր եւ զուտ Փարինքը դարձել են վերջադրութիւն, ածականը անհողով եւ թւով անխաղաս, միշտ նախաղաս դոյականից, յատկացուցիչը միշտ նասագէս է, ուրեմն եւ պէտք է հին ձեւեր տակ շարել եւ կապակցել, թէ եւ նոր հոլովներով, այժմեան հայի խօսքը: Բայց ժողովրդի ան-

կաջին ծանր է եւ անբնական, - ինձ ինչ փոյլթ, - ևս բուն հայերէն եմ խօսում. ժողովուրդը խանդարել է իր բաղդասութիւնը, նորա լեզուն ստրկացել է թուրքի բաղդասութեան . . . միայն լեզուն չէ, ինքը ազգն էլ ստրկացել է թուրքին. եւ լեզւից առաջ է ստրկացել: Բայց ի՞նչ խօսիս . . . »:

Դժբաղդաբար մեր յօդւածի նեղ սահմանները մեզ թոյլ չեն տալիս ուրիշ հետաքրքրական մէջբերումներ անել Նալբանդեանցի այդ նոր յայտնաբերւած «կրիտիկայ»-ից: Ասենք միայն, որ վէպի առթիւ նա յարուցանում է մի շարք կարեւոր դիտողութիւններ եւ մտքեր, կապւած հայ հասարակական կեանքի հետ: Այստեղ էլ, ինչպէս նրա ուրիշ երկերում երեւան է դալիս դարձեալ Նալբանդեանցի լայն հետաքրքրութիւնը դէպի մարդկային կեանքի ու ազգային մշակոյթի բոլոր ճիւղերը:

Ինչպէս ասացինք, Ա. Յովհաննիսեանի հրատարակած հասու հասուրը երկու հաւասար մասերի է բաժանուում: Առաջինը պարունակում է Նալբանդեանցի անտիպ երկերը, իսկ երկրորդը՝ Ա. Յովհաննիսեանի ուսումնասիրութիւնը այն շրջանի (50-60ական թւականները) մասին, որը կապւած է Նալբանդեանցի հասարակական-քաղաքական ժամանակաշրջանի հետ: Այսպէս՝ նա մի առանձին գլուխ է նւիրում «Ծուսահայ ազգային շարժման եւ երիտասարդ Հայաստանին»: Նիւթերը քաղում է ուսւ «կենտրոնական դիւանից» (1862-65) այլ եւ այն Ժամանակայ ուսւ պահպանողական եւ կիսապաշտօնական «Մոսկով-սքի-Վէլոմութի» օրաթերթում հայերի գէմ յարուցած բանակուից: Երբ վաթուունական թւականների սկզբներին գուրս եկաւ Սմբատ Շահազդի «Լեւոնի վիշտը» պօէմը, ուսւ կառավարութիւնը գաղտնի նահապել գիմքեց իր հայ պաշտօնեաներից Կարապետ Եղեանին եւ ինդրեց նրա բացարութիւնները այլ պօէմի առթիւ: Ուսւ կառավարութիւնը ստացել էր մի գաղտնի նամակ, «Ցարի եւ Հայրենիքի հաւատարիմ» ստացել էր մի գաղտնի նամակ, «Ցարի եւ Հայրենիքի հաւատարիմ» ստորագրութեամբ, որը ըստ երեւոյթին Նալբանդեանցի ոխերիմ թըշտորագրութեամբ, որը ըստ երեւոյթին Նալբանդեանցի ոխերիմ թըշտորագրութեամբ, որը պօէմի վրա: Գրութեան հեղինակը յայտնում էր, թէ պօէմի մէջ կան կառավարութեան գէմ ուղղւած ակնարկներ: Պօէմը գրւատում է խտալական եւ լեհական ապստամբութիւնները (չըմունանք որ 1863 թ. Լեհաց ապստամբութիւնը ուսւ կառավարութեան դէմ, արեան մէջ իսկուեց), ներշնչում է հայերին քաղաքական պատութիւն նւաճելու միտքը եւ այլն: Պօէմը ուղղւած է նոյնպէս կրօնի, հաւատքի, եկեղեցականների եւ նրանց ծխակատարութիւններին,

րի դէմ : Կան ասողներ , աւելացնում էր անանուն հեղինակը , «Լեւոնի վիշտը» գրւած է Ռուսաստանին հաւատարիմ մարդկանց դէմ , Նալբանդիանցի կուսակցութեան հակառակորդների դէմ : Մինխստրին ուղղւած գրութեան հեղինակը դատապարտում էր «Հիւսիսափայլ»-ի խմբագիր Նաղարեանցին , որ ամսագրի էջերից գովասանքով էր խօսել պօչմի մասին : «Հայկական ժուռնալիստկայի քաղանիքներին իրազեկ ամէն մէկին յայտնի է , գրում էր նամակի հեղինակը , թէ ինչ է նշանակում «Հիւսիսափայլ»ի գովասանքը . այս ամսագրի հետեւորդները Պետրոպավլովսկի բերդում նստած քաղաքական յանցագործ Նալբանդեանցի հետեւորդներն են » , վերջացնում էր նամակագիրը , առաջարկելով արգելել գրքի տարածումը , յանդիմանել նրա գորագնիշին եւ կասկածի տակ առնել հեղինակին : Աշուտ Յոհաննիսեանը կ . Եղեանի մասնաւոր թղթերում գտել է նրա ուռւերէն գրած եղագացութեան սեւագիրը : Անդրադառնալով այլ գրութեան , Ա . Յովհաննիսեանը ասում է , որ Կ . Եղեանը գրաւում է իր բացատրութեանց մէջ երկդիմի մի գիրք , որ «բղխում էր Եղեանի երկդիմի վիճակից » : «Կ . Եղեանը , - գրում է Ա . Յովհաննիսեանը - հայկական քաղաքականութեան եւ բանիմաց ազէնտներից մէկն էր , նաեւ միաժամանակ ուռւահայ ունտիէների եւ առեւտրա-արդիւնաբերական մագնատների քաղաքական խորհրդատուն , «ազդի եւ եկեղեցւոյ» հաւատարիմ ախոյեանը Ռուսաստանում : Լինելով ուռւահայ բուրժուազիայի ազգային-պահպանողական բանակի զեկավարներից մէկը , Եղեանը փոքր ինչ այլ լուսաբանութիւն էր տալիս նամակում շօշափած հարցերին , քան կոերա-ֆէոդալական դիրքերից նայող անանուն հեղինակը : Եղեանը եւս քննազատելի էր համարում «Հիւսիսափայլի» լիբերալիզ - մը . սակայն «Հիւսիսափայլի» դաւանանքը նրան չէր ներկայանում որպէս հասարակական -քաղաքական միասնու մի մտայնութիւն » : Եղեանցը գտնում էր Նալբանդեանցի եւ Նալբանդեանցի քաղաքական պահութեան տակ է առնում Նաղարեանցի քաղաքական բարեյուսուայսինքն յեղափոխական-գեմողկատների քաղաքական ընթացքը , Եղեանը , - բաժանւած են իսկապէս երկու կուսակցութիւնների : «Ուլիմբուած են Նալբանդեանցի շուրջը . միւս կուսակցութիւնը , չափազարկ է որ եւ է կենսականութիւնից , ձուլելու մի դիակ , որը տարրերի հետ , որոնց միջավայրում գտնում են նրա վերապրոդ

. . . Մասսայ նակատէն մէզը հեռացաւ . . .

Մանուկ-Հայաստան ոտքի կանգնեցաւ . . .

Միաժամանակ թերթը յարձակում է «գուեհ խելարի մէկին» վը-
րա, որ ճանապարհելով օտար երկիրներ, յարաբերութեան մէջ է մը-
տել Հէրցէնի, Մածծինիի եւ յեղափոխական խարխուլ սիւների հետ,
յուսալով դլուխ բերել Հայաստանը վերականգնելու պէս մի բան»:
Մի այլ անգամ նոյն թերթը վրփուրը բերանին հարցնում էր. «ինչ-
պէ՞ս բացատրել, որ որոշ խմբակների մէջ հաւանութիւն է գտել Փա-
րիզում տպւած եւ այնտեղից Մոսկվա բերւած «Երիտասարդ Հայաս-
տանի» նկարը, ներկայացւած իր քաղաքների աւերակների վրա ող-
բացող կնոջ կերպարանքով. չէ՞ որ զուր չէ, որ երիտասարդ հայե-
րը իրենց ազգանունների ով վերջաւորութիւնները որոշ ժամանակից
ի վեր սկսել են եանցի վերածել եւ պահպանել այդ ձեւը նոյնիսկ
ոռուսերէն ստորագրելիս. կարող են ասել թէ այդ ամէնը մանր, դա-
տարկ բաներ են, որոնց մասին խօսել չարժէ: Բայց ինչո՞ւ դատարկ
այդ բաները չկային տաս տարի առաջ, այլ երեւացին միայն այն
ժամանակ, երբ մարդկանց գլուխները սկսեցին պտոյտ գալ Ռուսաս-
տանի ազգային մասնատման անմիտ ուսմունքից, երբ սկիզբ առին
զուտ լեհակե, լեհ-ռուսական, ուկրայինօֆիլական եւ այլն ցոյցերը»:

50-60ական թւականներին հայ հասարակական-քաղաքական
խմբերը իրականօրէն աւելի շերտաւորւած էին, քան այդ արտա-
քուստ կարող էր երեւալ: Եթէ կայ «յետադէմ եւ կղերա-աւատական»
խմբակցութիւն յանձին «Խալիբ-Այլազովսկի - Մուեր - Լազարեւնե-
րի» եւ ուրիշների, գոյութիւն ունէին նաեւ հայ հանրային կեանքում
ուրիշ շերտեր եւս ինչպէս՝ «ազգային-պահպանողական», «լիրերալ-
ազգային» եւ «արմատակ-դեմոկրատական»: Ազգային-պահպանո-
ղական հոսանքի պարագլուխներ էին (ոռուսահայոց մէջ) Գ. Ախմետ-
եանը, Պ. Շանչեանը, Մ. Աղարեկեանը, Սիմէոնեանը, Միանասբ-
եանցը, Կար. Վարդ. Շահնազարեանցը եւ ուրիշները: Սրանց թւին
Ա. Յովհաննիսեանը միացնում է եւ Ռ. Պատկանեանին ու նրա հայր
Գաբր. Պատկանեանին: Բայց Ռ. Պատկանեանի վերաբերմամբ երեւի
ինքը Ա. Յովհաննիսեանն էլ տեսնում է, որ հայ բանաստեղծին գլուխ-
ւար էր զետեղել այս կամ այն քաղաքական պիտակ կրող անօթի մէջ:
«Փոքր ինչ խոտոր, ասում է նա, սակայն հիմնականում Գամաս Քա-
թիան ազգային-պահպանողական ճանապարհով էր զնում 50-60ա-
կան թւականներին, այդ ոռուսահայ մարտական նացիօնալիզմի դա-
ղափարախօսը, որի ոռուս «Մոսկովսկի Վէկոմուստին» ներկայացնում
էր կրամօլի (խոռվութիւն) կարկառուն ներկայացնուցիչ կերպո-
րանքով»: Ա. Յովհաննիսեանը խոստովանում է, սակայն որ «չկայ

ոռւսահայ գրականութեան մէջ թերեւս մի այլ գրող, որի հասարակական-քաղաքական ամբողջովին դէմքը ստացած լինէր այնքան աղատւած երեւոյթ, որքան Ռ. Պատկանեանինը»։ Արդարեւ Ռ. Պատկանեանը բաւականաչափ հակարանք է արտայայտել 60ական թւրականների տիրապետող ազգային վերնախաւերի հանդէպ, հասցրել է հարւածներ «մեծատուններին» եւ կղերա-աւատական ու յետապէմ միւս հոսանքների ներկայացուցիչներին։ Կան հասարակական ազգային այնպիսի գործիչներ, որոնք իրենց աշխարհաըմբռնման բարդ երանդներով չեն տեղաւորւում քաղաքական նեղ տարողութիւն ունեցող խմբակցութեանց մէջ։ Արդէն ինքը՝ Ա. Յովհաննիսեանն է մէջ է բերում մասնաւոր մարդու թղթերում գտնւած Ռ. Պատկանեանի մի անտիպ նամակը, որից երեւում է որ հայ բանաստեղծը մի կողովի մէջ էր ձգում երեք տարբեր խմբակցութիւնների կարկառուն ներկայացուցիչներին։ «Եթէ ինձ հարցնես, գրում էր բանաստեղծը, իմինը պատւական գեղադործ պիտի լինէր, բայց հայկաբան եղաւ. Քանանեանը պատւական քայլեօկօր մարշան պիտի լինէր, մանկավարժ եղաւ, Մսերը - յաջողակ Փալճի կամ գիր-կարդացող (սօրսիէ) կարուղ էր լինել, բայց կրօնուսոյց եղաւ, Նազարեանցը հմուտ ժամկուց ու զանգակահար պիտի լինէր՝ տես բաղդի կարողութեամբ, հայկական փիւրլիցիստ եւ հոեստոր եղաւ։»

Ա. Յովհաննիսեանը մի այլ հետաքրքրական անտիպ թուղթ է մէջ բերում, որ զրւած է Ռ. Պատկանեանի ձեռքով։ Ալդ Ռ. Պատկանեանի «Վարդապետարան Հայաստանի աղասութեան» ձեռագիրն է՝ գրւած 1889թ., որ ներկայումս պահւում է Հայաստանի թանգարանում։ Իր «Վարդապետարանում» բանաստեղծը ցոյց է տալիս «ազգական թշնամու դէմ կուելու հնարը»։ «Ազգի փրկութիւնը, ասում է կործան թշնամու դէմ կուելու հնարը»։ Ալզի փրկութիւնը, ասում է կործան անկախութեան մէջ է, որին պէտք է ձգտել . . . նայելով հանգամանքին՝ երրեմն սեփական դէնքով, երրեմն փողով, երրեմն օտարի օգնութեամբ» եւ այլն։ Նշանակելի հանգամանք է, որ բեմն օտարի օգնութեամբ» եւ այլն։ Նշանակելի հանգամանք է, որ 1889 թւին Մկրտ. Փորթուղարակ առանց հեղինակի անւան յիշատակումի եւ որոշ փոփոխութիւններով լոյս բնծայեց առանձին տետակումի Պատկանեանի «Վարդապետարան»ը, որ զարձաւ «Հայոց տրակով Ռ. Պատկանեանի «Վարդապետարան»ը, որ զարձաւ «Հայոց տրակով Ռ. Պատկանեանի «Վարդապետարան»ը»։ Կոչւած Արմենական կաղմակերպութեան հաւատոյ հանգամանքը :

«Բուսահայ լիբերալիզմի ազգային-քաղաքական օրօրումները» պատում, խօսելով հայ աղասամիտ խմբակցութիւնների մասին ու մէջ բերելով բազմաթիւ տպւած եւ անտիպ դիւանաթղթերից հետաքրքրական նիւթեր, Ա. Յովհաննիսեանը այն միտքն է յայտնում, «Ր քաղաքական կուի մարդում ազգային-պահպանողական հոսանքի

ժարդկանցից աւելի համակերպող դիրք գրաւեցին 50-60 թւականներին «ազգային -ազատամիտ» այն լրւաւորիչները, որոնց ճանաչւած պարագլուխն էր Ստ. Նազարեանցը։ Երիտասարդական տարիներին նազարեանցը, ինչպէս եւ Արովեանցը ազգային մեծ բարեբաղդութիւն էին համարում Անդրկովկասի նւաճումը ուռւսների ձեռքով։ Յափշտակութեան այս ըրջանին յաջորդեց, սակայն, հիասթափութեան եւ վարանումի ըրջանը, որ ծնունդ տևեց նրանց գիտակցութեան մէջ՝ հայերի ազգային գոյութեան յենարաններ փրկութեան մտահոգութեան։ Սակայն որոնումների պահին, ասում է Ա. Յովհաննիսիսնը, Նազարեանցը հաւասարապէս հեռու մնաց եւ Ռուսաստանի սահմաններում կատարւելիք բուրժուական-դեմոկրատական յեղափոխութեան հեռանկարից, եւ՛ Ռուսաստանի սահմաններից դուրս հայերի քաղաքական անկախութեան հեռանկարներ փնտռելու ազգային-պահպանողական ակնկարութիւններից։ «Քաղաքականապէս ոռու» հոչակելով հայերին՝ Նազարեանցն ընթացաւ քաղաքական համակերպութեան շաւզով։ Հրաժարւելով ազգային քաղաքական ինքնազործութեան հեռանկարներից՝ Նազարեանցը բացառապէս կրօնի եւ յեպէ մէջ տեսաւ հայերի ազգային գոյութեան «անօթը»։

Սովորութիւն է զարձած Նազարեանցի անւան կցել Նալբանդեանցի անունը, կամ ընդհակառակը։ Սակայն Նազարեանցը համամիտ չէր ոչ միայն Մ. Նալբանդեանցի քաղաքական ձգտումներին, այլ եւ ուրիշ բնագաւառներում արծարծւած մտքերին, օրինակ, նահամամիտ չէր Նալբանդեանցի ձգտումն՝ միախառնելու արեւելահայ եւ արեւմտահայ բարբառները, ստեղծելու համադրային գրական լեզու։ Նալբանդեանցի քաղաքական ձգտումների առթիւ Նազարեանցը 1862 թ. գրում էր Հ. Սայաթնովիեանցին։ «Նալբանդեանցի արածը յիմար անձնասպանութիւն եւ անձնասէր ամբարտաւանութիւն է»։ «Այդպիսի հերոսները, - գրում էր Նազարեանցը, - ինքնը կարող չեն օգնել իւրեանց, ուր մնաց իւրեանց ողորմելի աղեն կացուցանում իւրեանց անձր իւրեանց թշնամիների աչքում, ուրեանց համար եւ արտմութեամբ ու ցաւով մեղնում են իւրեանց սիրելիների սիրտը . . . Հայերը փոխանակ առաջ գնալու, առաջ շարժւած, իսկոյն կամէին դէպի երկինք թուչել եւ աստղեր դէպի յետ են խաղում, չեմ կարող գովել այդպիսի տարապայմանընթացք» եւ այլն։ Ու երբ Նազարեանցը գրում էր որ «Հայը Ռուսա-

տանում վայելում է քաղաքացու իրաւունքը, «չինչ բռնութիւն չի հասանում ոչ նորա անձին, ոչ նորա ընտանիքին եւ ոչ նորա վաստակին», դա միայն զոյց էր տալիս, որ հայ աղքային աղատամիտ մը-տայնութիւնը շատ աւելի համակերպւող գտնւեցաւ, քան թէ աղքային-պահպանողական խմբակցութիւնը 60-ական թւականներին, իսկ որո՞շ գէպքերում՝ նաեւ հետապային:

Իր եղրակացութիւնների մէջ, ընդհանուր հայեացք ձգելով նալբանդեանցի անցած հասարակական-քաղաքական ճանապարհի վրա, Ա. Յովհաննիսեանը ասում է՝ «Դժւար չէ նկատել, որ Հրապարակախոսը յաջորդաբար տուրք է տւել ուռւահայ հասարակական-քաղաքական մաքի տարրեր ուղղութիւններին։ Երիտասարդ տարիներին՝ մինչ մոսկովյան ըրջանը՝ այսինքն 1846-53 թ.թ. նա կապւած էր նոր Նախիջեւանի աղայական-կղերական տարրերի դէմ պայքարող աղդային-պահպանողական այն խմբակցութեան հետ, որի զեկավարն աղդային-պահպանողական այն խմբակցութեան հետ, որի հետ ընդհանուր պլատֆորմ մշտեց Ստ. Նաղարեանցի հետ, որի հետ ընդհանուր պլատֆորմ մշտեց կրօնի, իւզի եւ աղդութեան խնդիրների վերաբերմամբ տիրակեց կրօնի, իւզի եւ աղդութեան խնդիրների վերաբերմամբ ունեցաւ սկասող կղերա-աղայական տարրերի սկզբունքային դիրքերի դէմ։ Միաժամանակ Նալբանդեանցը մերձաւոր գործակցութիւն ունեցաւ «Հիւսիսափայլի» հիմնադրման եւ խմբակցական աշխատանքներին։ Նալբանդեանցի մերձաւոր գործակցութեան այս նաղարեանցի և Նաղարեանցի մերձաւոր գործակցութեան այս նաղարեանցի լիբերատոր հրապարակախոսը ըրջաղարձ արեց Նաղարեանցի լիբերատոր հրապարակախոսը լուսաւորչականութիւնից դէպի դեմոկրատական-լուսաւորչականութիւնը, այդ ուղղութեամբ մի չարք կարեւոր յօդւածներ զետեսութիւնը, այդ ուղղութեամբ մի չարք կարեւոր յօդւածներ զետեսութիւնը։ Յաջորդ տարիներին ծաւալած աղդադրձի խորացման եւ խալկան պրոպագանտը 1859 թ. կտուարած ըրջադարձի կոնքուալուանը արդիւնքն էր միայն։ Բայց 60-ական թւականների կոնքուալուանը արդիւնքն էր միայն։ Բայց 60-ական թւականների հրապարակախոսի ուղղութեամբ՝ Նալբանդեանցը «անդրադարձնում էր հայեացքներով ու գործերով։ Նալբանդեանցը «անդրադարձնում էր միայն ուռւահայ քաղաքային դեմոկրատիայի շահերը, այլ եւ էր ոչ միայն ուռւահայ քաղաքային դեմոկրատիայի շահերը, արոնելու լինենք բանայ, եթէ նրա վարքագծի բացատրութիւնը որոնելու լինենք բանայ, եթէ նրա վարքագծի բացատրութիւնը յուղով հասարակական-քաղաքական խնդիրների տեսական մակարդակը»։ Եւ Նալբանդեանցի զաքական մակարդակը կամ «Հիւսիսափայլի» է զերից ցառապէս Ն. Նախիջեւանում ծագած կամ «Հիւսիսափայլի» է զերից արծարծեող կուների մէջ։ Անհասկանալի կը մնայ մեղ նաեւ «Երարծարծեող կուների մէջ։ Եթէ բացառապէս «հայ իրականութեան» արկրագործութիւնը, եթէ բացառապէս «հայ իրականութեան»

ձագանդ համարինք նրա մէջ ձեւակերպւած հայեացքները» : «Ոչ միւ-
այն «Երկրագործութիւնը», ասում է Ա. Յովհաննիսեանը, այլ եւ
Նալբանդեանցն ամբողջովին, ինչպէս նաեւ հասարակական -քաղա-
քական եւ կուլտուրական զարթօնքի ամբողջ այն ժամանակաշրջանը,
որին «Առուսահայ վերածնութեան» անունն են տալիս, անհասկանալի
կը մնան մեզ, եթէ միայն ինքնամփոփ հայկական միջավայրի ար-
դիւնք նկատենք այդ ամենը» : 1859-62թ. թ. Նալբանդեանցը յաճա-
խեց եւրոպական գլխաւոր քաղաքները, անցաւ արեւելք՝ տեսաւ Պո-
լիսը, Իզմիրը, Եգիպտոսը, Պաղեստինը, Հնդկաստանը, չօշափեց
«քաղաքակրթութեան» ընկերային աւերածութիւնները, քաղքենի մի-
ջին շերտերի քայլքայումը արեւմուտքում, գիւղացիութեան անսանձ
շահագործումները գաղութներում, հին եւ նոր ազգութիւնների քա-
ղաքական ձնշւած կացութիւնը, ականատես եղաւ արեւմուեան պրո-
լետարիատի եւ գաղութային ժողովուրդների մէջ ծայր առած ընկե-
րային եւ քաղաքական մեծ շարժումներին, դասակարգային եւ ազ-
դային հասունացող մեծ շարժումներին: Կարո՞ղ էր արդեօք ապար-
դիւն անցնել այս լուլուրը Նալբանդեանցի պատառքուղ հայեացքի, նը-
րա թափանցող ու շարժուն մտքի, նրա մարտական տրամադրութիւն-
ների համար: Զէ՞ր նշանակում այս, որ պէտք է վերաքննել զարգաց-
ման այն ուղիները, որ նախագծում էին հայ լուսաւորիչները հարա-
զատ «աղդի» եւ «ժողովրդի» համար: Զէ՞ր նշանակում այս թէ մե-
ծարելով «քաղաքակրթութեան» գրական արդիւնքները, պէտք էր
միաժամանակ միջոցներ ձեռք առնել նրա յոռի կողմերի, նրա բերե-
լիք նորանոր աւերների, ճնշումների ու հարստահարութիւնների դէմ: Թափանցելով եւրոպական «քաղաքակրթութեան» խորքը՝ Նալբանդ-
եանցը դրական պատասխան տևեց գրած հարցերին: Եւրոպական
«քաղաքակրթութիւնը» նշանակում է հարստութիւն, բարեկեցու-
թիւն, աղատութիւն եւ լուսաւորութիւն, բայց ո՛չ մանր քաղքենու,
մանր տնտեսատիրոջ, մանր հարստահարւող ժողովուրդների, մանր
նիշած ազգութիւնների համար: Նալբանդեանցը առաջինն էր հայ
լուսաւորիչների մէջ որ դիտեց «քաղաքակրթւած» երկիրների տըն-
տեսական նոր կարիքներն ու հակասութիւնները, բայց չէր դիտակ-
ցում պրոյետարիատի քաղաքական մեծ դերին եւ նրա պատմական
կոչմանը:

Նալբանդեանցի ընկերվարական եւ գեմոկրատական հայեացք-
ները խոր սահմաններով չէին ակօսւած նրա աշխարհահայեցողու-
թեան մէջ: Հասարակական այդ դարաշրջանում նրանք կարող էին
ձուլած եւ անբաժանելի ամբողջութիւն կազմել:

Բայց Մ. Նալբանդեանցի ընկերվարականութիւնը, համամարդ-

կային խորհրդածութիւնները - միշտ եւ ամեն տեղ «մարդու եւ հացի խնդիրը» - համաշխարհային կուներից թեքում էին գէպի հացի ազգային ազատութեան խնդիրը եւ հայ ազգային-յեղափոխական շարժումը. այս էր շարունակ նրա մտահոգութեան ծանրութեան կենտրոնը: Արտասահմանից «Հիւսիսափայլին» իր ուղարկած «կոմս էմմանուէլի յիշատակարանում» նա դրում էր. «Բիւր նորանոր տը-պաւորութիւնք, պատերազմ բռնելով ուղեղիս մէջ, աշխատում էին պաւորութիւնք, պատերազմ բռնել Յիշատակարանում»: բայց ես իւրաքանչիւրքը առաջին տեղը բռնել Յիշատակարանում: բայց ես թողնում եմ նրանց, մինչեւ որ մի փոքր նստի ջերմութիւնը, որպէս զի սառն աչքով կարողանամ նկատել նորանց: մանաւանդ որ այդ բա-ները համարեա թէ յարակցութիւն չունեն իմ նորական ազգ: Խըն-դիրների հետ: Ի՞նչ օգուտ ինձ Լոնդոնի հոկայական կերպարանքից, գիր-ի՞նչ օգուտ Փարիզի փառաւոր եւ զեղի դէմքից, Բեռլինի եւ Գեր-մանիայի մտածող եւ փիլիսոփայական պատկերից, մինչ նոցա հետ միասին աչքիս առջեւ են դալիս ատերակ Հայաստանը, ցիրուցան ժո-ղովուրդը, անդաստիարակ եւ նիւթապաշտութեան հոգով գործնակա-ղովուրդը, անդաստիարակ եւ անդաստիարակ առջեւ առաջի ատերակ Հայաստանը, անխորհուրդ եւ տղայական փա-նապէս տաշւած ազգի զաւակները, անխորհուրդ եւ տղայական փա-ռոնները, որ թիթեռնիկի պէս թռչում են ճրագի չորս կողմով, երբ բռնները, որ թիթեռնիկի պէս թռչում են ճրագի չորս կողմով, կամ ընդհանուր պարապում էին կամ իւրեանց ազգային գործերով կամ ընդհանուր պարապում էին կամ իւրեանց ազգային թանձր խաւարով պատած խոնաւ գետ-սա երեւում էր հայկական թանձր խաւարով պատած խոնաւ գետ-նափորի մէջ ... Շատ պատահեցայ գեղեցիկ եւ պատական հոգու տէր մարդերի, որոնք դարձան ինձ շատ լաւ ծանօթք, բայց նոքա սկավարում էին կամ իւրեանց ազգային գործերով կամ ընդհանուր պարապում էին կամ իւրեանց ազգային գործերով: Օրերը եւ շարաթները վազում էին ջրի պէս, մարդկային գործերով: Օրերը եւ շարաթները վազում էին ջրի պէս, մարդկային գործերով: Օրերը եւ շարաթները վազում էին ջրի պէս, մարդկային գործերով:

Անչուշտ՝ այս յուղիչ տողերումն է ամփոփւած մեր բազմաչար-չար, մեծագոյն հրապարակագրի գերագոյն բարոյական տիպարը:

Փարիզ

